

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 50 (3)/2019, s. 19–34



<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2019.024>

KAMIL PAWŁOWSKI*

Obraz życia chłopstwa śląskiego na przykładzie urbarza wsi Ciepłowody z 1788 roku

A picture of the life of the Silesian peasantry in the light of the town urbger of the village of Ciepłowody from 1788

Streszczenie. W artykule podjęto próbę zobrazowania codzienności życia chłopstwa śląskiego w drugiej połowie XVIII wieku, w świetle urbarza wsi Ciepłowody. Dokument ten powstał w wyniku polityki króla Prus Fryderyka II Wielkiego w 1788 roku. Zawarte w nim szczegółowe informacje dotyczące stosunków między właścicielką miejscowego majątku – A.K. von Schweinichen a zamieszkującym Ciepłowody chłopstwem pozwalają na rekonstrukcję struktury społecznej ówczesnej wsi oraz powinności chłopów na rzecz dworu. Rysuje się tu obraz codziennego życia chłopów, ich zajęć, funkcji, obowiązków, z za którego dostrzec można krajobraz kulturowy śląskiej wsi, tworzony m.in. przez stosowane przez dawnych mieszkańców nazwy polne (niem. *Flurnamen*).

* Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, ul. Szewska 49, 50-139 Wrocław, pawlowski.cieplowody@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8215-4251.

Abstract. The article attempts to depict the everyday life of the Silesian peasantry in the second half of the 18th century, in the light of the planner of the village of Ciepłowody. This document was created as a result of the policy of the King of Prussia Frederick II the Great in 1788. Detailed information on the relationship between the owner of the local property – A.K. von Schweinichen and the dwellers inhabiting Ciepłowody, allow for the reconstruction of the social structure of the then village and the duties of peasants for the court. Thus, the picture of everyday life of peasants, their activities, functions, duties is drawn here, for which we can see the cultural landscape of the Silesian village, created inter alia by the field names used by former residents(German *Flurnamen*).

Słowa kluczowe: Śląsk, historia Śląska, chłopstwo, wieś

Keywords: Silesia, history of Silesia, peasantry, village

Wieś i rolnictwo stanowiły ważny element polityki państwa pruskiego drugiej połowy XVIII wieku. Nieodłącznym zaś elementem wiejskiego krajobrazu kulturowego byli jego mieszkańcy, tworzący niezwykle ciekawą strukturę społeczną. Struktura społeczna wsi Ciepłowody nie różniła się zasadniczo od innych dużych, śląskich miejscowości, majątek ten może zatem stanowić dobry przykład do zobrazowania problemu powinności chłopstwa na rzecz pana feudalnego na Śląsku w drugiej połowie XVIII wieku. Kategorie ludności wiejskiej w Ciepłowodach rysowały się podobnie jak na całym Śląsku. Można wymienić: wolnych chłopów (kmienci), zagrodników pańszczyźnianych, chłopów małorolnych (chałupnicy i zagrodnicy) oraz chłopów nieposiadających ziemi. Należy również wskazać ważną, z punktu widzenia funkcjonowania wiejskiej społeczności, kategorię rzemieślników¹. Nad tą strukturą społeczną stała szlachta, tj. pan feudalny, na rzecz którego poddani winni świadczyć określone usługi – pańszczyznę. Tak jak księgi metrykalne przynoszą badającemu cenne informacje na temat życia rodzinnego mieszkańców dawnej wsi – w kwestiach wyznaniowych, liczebności czy koligacji, tak wykazem powinności chłopstwa są urbarze. Stanowią one bezcenne źródło w badaniach nad dziejami społeczno-gospodarczymi wsi i majątków w okresie feudalnym. Nad

¹ *Historia chłopów śląskich*, red. S. Inglot, Warszawa 1979, s. 139–140.

sformułowaniem definicji urbarza, zawierającej w sobie jego główne cele, pracowali już przedwojenni badacze². W kontekście polskiej historiografii można zacytować ogólną definicję urbarza, którą podają w swojej pracy R. Heck i J. Leszczyński: „Urbarze były to wykazy dochodów i pożytków majątków feudalnych sporządzone bądź przez właściciela dóbr, bądź przez specjalnie w tym celu powołane komisje”³. Jeśli chodzi o Śląsk – w rozumieniu krainy historycznej – urbarze niektórych miejscowości stały się już przedmiotem badań historyków, a w kilku przypadkach doczekały się nawet edycji źródłowej⁴. Należy jednak zaznaczyć, że są to najczęściej urbarze wsi położonych dziś na terenie województwa opolskiego i śląskiego⁵. Stanowią one ważne świadectwo wprowadzania w życie polityki Fryderyka II Wielkiego. Dążył on do uregulowania sytuacji między panami feudalnymi a chłopstwem, a ogół tych działań otrzymał w historiografii miano „ochrony chłopów” (niem. *Bauernschutz*)⁶. Ten oświeceniowy monarcha postrzegał chłopą jako „źródło rekruta i płatnika podatku”⁷. Król pragnął nie dopuścić do zmniejszenia liczby chłopstwa lub też osłabienia tej ważnej warstwy społecznej, gdyż mogłoby to spowodować niemożność wypełnia-

² Por. E.E. Klotz, *Die schlesische Gutsherrschaft des ausgehenden 18. Jahrhunderts*, Breslau 1932, s. 2–3.

³ *Urbarze śląskie*, red. J. Gierowski, t. 1: *Urbarze dóbr zamkowych opolsko-raciborskich z lat 1566 i 1567*, oprac. R. Heck, J. Leszczyński, Wrocław 1956, s. VII.

⁴ Wspomnieć tu można: A. Meitzen, *Urkunden schlesischen Dörfer*, „Codex diplomaticus Silesiae”, Bd. IV, Breslau 1863; B. Kolbe, *Urbarium der Graffschaft Glatz vom Jahre 1571*, „Vierteljahrschrift für Geschichte und Heimatskunde der Graffschaft Glatz” 1882/1883, s. 241–255; E.E. Klotz, op. cit.; *Urbarze śląskie z końca XVIII wieku*, red. K. Orzechowski, Z. Szkurłatowski, *Urbarze śląskie*, t. 2, red. S. Inglot, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961; *Urbarze Gliwickie 1534 i 1580/1596*, wyd. W. Błaszczuk, J. Horwat, Z. Jedynak, Gliwice 1988.

⁵ *Urbarze dóbr zamkowych opolsko-raciborskich; Urbarze dóbr zamkowych Górnego Śląska z lat 1571–1640*, oprac. R. Heck, J. Leszczyński, J. Petráň, *Urbarze Śląskie*, t. 3, Wrocław 1963; *Der Kreis Neustadt/OS im alten Oppelner Urbarium*, bearb. R. Pohl, J. Preisner, R.M. Wrobel, Görlitz 2007; *Urbarz żużelski z 1789 roku – urbarz majątku ziemskiego Żużela, należącego do klasztoru norbertanek w Czarnowąsach pod Opolem*, Żużela 2015; J. Preisner, *Das Friedersdorfer Urbarium von 1805*, Görlitz 2013.

⁶ *Urbarze śląskie*, t. 1, s. VII.

⁷ J. Maroń, *Dolny Śląsk w czasach habsburskich i pruskich*, [w:] *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, red. W. Wrzesiński, Wrocław 2006, s. 242.

nia nałożonych na nich zadań i powinności. Efektem tych zamierzeń były reformy chłopskie, wśród których można wskazać zamianę danin w naturze na czynsz czy nadanie chłopu prawa do ziemi⁸. Uregulowaniu stosunków na linii feudał–chłop miały służyć urbarze, regulujące zakres obowiązków za obustronną zgodą i porozumieniem.

Instrukcja nakazująca władzom sądowym uporządkowanie kwestii należności i powinności chłopstwa w stosunku do właścicieli ziemskich została wydana 9 listopada 1783 roku. Ustalenia, będące zbiorem umów zawartych między wszystkimi warstwami społecznymi wsi zobowiązanych do świadczenia służby na rzecz dworu a samym właścicielem danego majątku, miały zostać spisane w osobnym dokumencie, określanym mianem urbarza. Tak też 12 grudnia 1784 roku Fryderyk II wydał zarządzenie, na mocy którego urbarze miały zostać spisane we wszystkich wsiach na terenie Śląska⁹. Zadanie wykonania woli króla zostało powierzone Głównym Komisjom Urbarialnym (niem. *Haupt Urbarien Kommission*), pod nimi zaś działały Powiatowe Komisje Urbarialne (niem. *Kreis Urbarien Kommission*). Urbarze miały powstawać zgodnie ze szczegółową instrukcją z 20 stycznia 1785 roku. W odróżnieniu od urbarzy powstałych jeszcze w XVI wieku, te z końca wieku XVIII zawierają bardzo szczegółowe informacje dotyczące obciążeń chłopów, niezwykle barwnie zarysowując obraz życia wsi końca XVIII wieku¹⁰. Można przyjąć, że w latach 1784–1809 na Śląsku zatwierdzono urbarze dla 1342 wsi¹¹.

Jak zauważyli badacze zajmujący się już wcześniej przedmiotową problematyką, wiele z powstałych na Śląsku urbarzy nie przetrwało drugiej wojny światowej¹². Inne zaś do dnia dzisiejszego nie doczekały się opraco-

⁸ Z. Szultka, *Stosunki ustrojowe i społeczne w państwie Fryderyka II*, [w:] *Historia Prus*, t. 2: *Prusy w okresie monarchii absolutnej*, red. B. Wachowiak, Poznań 2010, s. 616–617.

⁹ *Urbarze śląskie*, s. VIII.

¹⁰ *Ibidem*, s. IX.

¹¹ E. Klotz, *Die schlesische Gutsherrschaft des ausgehenden 18. Jahrhunderts. Auf Grund der friederizianischen Urbare und mitbesonderer Berücksichtigung der alten Kreise Breslau und Bolkenhain-Landeshut*, Breslau 1932, s. 2–5.

¹² *Urbarze śląskie*, s. XIII. Wykaz urbarzy z okolic Wrocławia, Bolkowa i Kamiennej Góry, przechowywanych w zasobie Archiwum Państwowego we Wrocławiu w latach trzydziestych XX w., przedstawił E.E. Klotz. Por. E.E. Klotz, op. cit., s. VIII–X.

wania, nie wspominając o pracach związanych z ich edycją źródłową. Należy do nich z pewnością „Urbarz Dóbr Rycerskich w Ciepłowodach w powiecie ziebickim” z 1788 roku (*Urbarium von dem Ritter Gütte Toeppliwoda im Münsterbergisch. Kreiße*)¹³. Rękopis przechowywany w zasobie Archiwum Państwowego we Wrocławiu należy do „Zbióru szczątków zespołów podworskich – Akta Majątku Henryków”¹⁴. Ten liczący cztery niepaginowane i 187 paginowanych stron dokument musiał znajdować się w posiadaniu właścicieli Majątku Henrykowskiego (niem. *Herrschaft Heinrichau*). Dobra, w skład których wchodził pocysterski klasztor w Henrykowie oraz dawne wsie i folwarki klasztorne (sekularyzacja nastąpiła w 1810 roku), stały się w 1812 roku własnością królewskiego domu w Holandii¹⁵. W kwietniu 1836 roku ówczesny właściciel dóbr w Ciepłowodach – Emil Georg von Schweinichen – sprzedał rodzinną posiadłość królowi holenderskiemu Wilhelmowi II von Oranien-Nassau, który tym samym powiększył swoje śląskie posiadłości. W 1863 roku dobra henrykowskie przejęła córka króla – Sophie, żona Wielkiego Księcia Carla Aleksandra von Sachsen-Weimar-Eisenach. Majątek w Ciepłowodach, a w tym dwa folwarki i zamek, pozostawał w rękach tego rodu aż do zakończenia drugiej wojny światowej¹⁶. Urbarz dóbr w Ciepłowodach musiał więc do 1945 roku stanowić własność rodziny książęcej, której główna siedziba znajdowała się w barokowym klasztorze pocysterskim w Henrykowie. Po 1945 roku dokument wraz z pozostałościami archiwum książąt trafił do wrocławskiego archiwum.

Urbarz spisany w 1788 roku stanowi niezwykle interesujące źródło, nie tylko obrazujące czytającemu własności i powinności w miejscowości

¹³ Niniejszy tekst jest w zamysle autora próbą pochylenia się nad treścią urbarza dóbr w Ciepłowodach, którego kontynuacją może być edycja źródłowa przedmiotowego dokumentu.

¹⁴ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: APWr.), *Zbiór szczątków zespołów podworskich – Akta Majątku Henryków* (dalej: ZSZP), sygn. 2, *Urbarium von dem Ritter Gütte Toeppliwoda im Münsterbergisch. Kreiße*.

¹⁵ Por. H. Grüger, *Heinrichau. Geschichte einesschlesischen Zisterzienserklosters 1227–1977*, Köln–Wien 1978, s. 72; B. Post, D. Werner, *Herrscher in der Zeitenwende. Wilhelm Ernst von Sachsen-Weimar-Eisenach 1876–1923*, Jena 2006, s. 524–526.

¹⁶ Por. K. Pawłowski, *Dzieje Ciepłowód. Od czasów najdawniejszych do współczesności*, Ciepłowody 2014, s. 43–45.

Cieplowody w końcu wieku XVIII, ale również dające wyobrazenie na temat codziennego życia śląskiego chłopstwa w tamtym czasie. Ciekawa wydaje się również kwestia nazw odnoszących się do poszczególnych części wsi oraz jej najbliższego otoczenia, funkcjonujących w świadomości i gwarze dawnych mieszkańców, a określanych mianem „nazw polnych” (niem. *Flurnamen*).

Jak można przeczytać na stronie 168 omawianego dokumentu, urbarz sporządzony został w Cieplowodach 11 lutego 1788 roku. Pod lakową pieczęcią swoje podpisy złożyli członkowie Królewskiej Pruskiej Komisji Urbarzewej Powiatu Ziębickiego (niem. *Königlich. Preussische Kreiß Urbarien Commission des Münsterbergisch. Kreißes*). Kolejno swoją pieczęć (z przedstawieniem herbu swojego i swojego zmarłego małżonka) i podpis złożyła właścicielka dóbr w Cieplowodach Anna Karoline von Schweinichen i jej kurator F.W. von Pfeil (na jego pieczęci widnieje herb rodu von Pfeil). Możemy również poznać strukturę samorządu wiejskiego. Pod dokumentem podpisali się sołtys i członkowie sądu wiejskiego (niem. *Scholtz und Gerichte*), a mianowicie Gottfried Schätzel¹⁷ – sołtys, Gottfried Fuchs – sędzia wiejski oraz kolejno ławnicy: Johann Friedrich Näther, Gottlieb Rieger, Siegismund Schwartzler oraz Johann Friedrich Prausse. Przy podpisach sołtysa i członków sądu umieszczono pieczęć sądową Cieplowód. Następnie swoje podpisy złożyli przedstawiciele kmieci, zagrodników pańszczyźnianych, ogrodników i chałupników. Część z nich złożyła podpis własnoręcznie, niepiśmienni zaś postawili krzyżyki obok swojego imienia i nazwiska¹⁸.

Urbarz kończy tabela czynszów, zatwierdzona 17 marca 1786 roku. Zawiera ona wykaz wszystkich zobowiązanych do opłat chłopów, wymienionych z imienia i nazwiska, bardzo często ze wskazaniem zawodu oraz numeru domu oraz szczegółowego określenia wielkości należności¹⁹. Projekt

¹⁷ Epitafrum Gottfrieda Schätzela (1737–1807) i jego żony Marii z domu Hamrel (1730–1810) zachowało się na zewnętrznej ścianie kościoła parafialnego w Cieplowodach. Por. *ibidem*, s. 163–164.

¹⁸ O problemie piśmienności chłopów śląskich w omawianym okresie zob. Z. Szkurlatowski, *Z badań nad piśmiennością chłopów na Śląsku pod koniec XVIII wieku*, „Sobótka” 1972, R. 27, nr 3, s. 433–443.

¹⁹ APWr., ZSZP, sygn. 2, *Urbarium, Zinß Tabelle von dem Güthe Toeppliowoda Münsterbergischen Kreises*, s. 195–187.

urbarza w trzech egzemplarzach przesłano do zatwierdzenia do Głównej Komisji Urbarialnej. Ta zaakceptowała treść dokumentu swoim piśmem wydanym we Wrocławiu 8 marca 1788 roku. Dołączono go do oprawionego urbarza, umieszczając na nim pieczęć Głównej Komisji Urbarialnej, pod nią zaś swoje podpisy złożyło dwóch ministrów do spraw Śląska – Karl Georg von Hoym i Adolf von Danckelmann²⁰. Należy zaznaczyć, że urbarz dóbr Ciepłowody w swojej zasadniczej formie nie wyróżnia się na tle zachowanych do dziś śląskich urbarzy epoki fryderycjańskiej. Został on stworzony według jasno określonego wzoru²¹. Niemniej jednak może on stanowić ciekawy przykład funkcjonowania dużego majątku szlacheckiego końca XVIII wieku na Śląsku.

Miejscowość Ciepłowody, położona na terenie dzisiejszego powiatu ząbkowickiego, na terenie Przedgórze Sudeckiego, należy do najstarszych wsi śląskich. Jej początki sięgają okresu przed kolonizacją niemiecką, a pierwsze wzmianki źródłowe można odnaleźć w sławnej Księdze Henrykowskiej. W połowie XVIII wieku była to bogata miejscowość, posiadająca kościół ewangelicki, szkołę i dwa folwarki. W tym miejscu można przytoczyć informacje o Ciepłowodach, jakie podaje w swojej pracy z 1785 roku, a więc tuż przed spisaniem urbarza, Friedrich Anton Zimmermann: „Töpliwode, ta wielka i piękna wieś jest bezspornie bardzo stara (...) na jej terenie znajdują się 2 pańskie folwarki, plebania, szkoła, [zamieszkuje ją zaś – przyp. aut.] 46 kmieci, 46 zagrodników, 37 chałupników (...) ogólnie 897 mieszkańców”²². Urbarz z 1788 roku podaje natomiast następujące dane: 44 kmieci, 12 zagrodników pańszczyźnianych, 18 wolnych zagrodników, 38 chałupników na błoniach. Ogólnie zaś we wsi położonych było 112 gospodarstw²³. Zważywszy na niewielkie różnice w przytaczanych liczbach, można przyjąć, iż tak rysowała się sytuacja Ciepłowód w chwili spisania urbarza. Majątek Ciepłowody można zaliczyć do typowych tej wielkości na ówczesnym Śląsku.

²⁰ Ibidem, dokument został dołączony do urbarza kolejno po stronie tytułowej.

²¹ E.E. Klotz, op. cit., s. 20–21.

²² F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 4, Brieg 1785, s. 85–87.

²³ APWr., ZSZP, sygn. 2, *Urbarium*, s. 4.

Jeżeli mowa o kwestiach własnościowych, to dobrami Ciepłowody władała wówczas Anna Karoline von Schweinichen z domu von Schreyvogel – córka wrocławskiego kupca Antona von Schreyvogela i jego żony Christiane Katharine von Krause. Anna Karoline została ochrzczona 26 sierpnia 1734 roku we Wrocławiu. Tam też 17 listopada 1753 roku pojęła za małżonka Georga von Schweinichen (ur. 1726, zm. 1767). Po śmierci swojego ojca sprzedała majątek małżonkowi w 1760 roku, a gdy ten zakończył swój żywot, całość znów przypadła jej w udziale. Dziedziczka Ciepłowód zmarła 14 kwietnia 1795 roku. Po niej dobra przejął ich syn Ferdinand (ur. 1767, zm. 1836), a ostatnim posiadaczem majątku Ciepłowody z rodu von Schweinichen był z kolei jego syn, wspomniany już wcześniej Emil Georg (ur. 1806, zm. 1869)²⁴.

Jak nadmieniono już w cytowanym opisie Zimmermanna, w Ciepłowodach znajdowały się wówczas dwa folwarki – pierwszy położony przy zabudowaniach dawnego zamku wodnego, przebudowanego w XVIII wieku na obiekt rezydencjonalny, określony w urbarzu jako Folwark Górny (niem. *Ober Vorwerk*). Drugi zaś nosił nazwę *Launer* i położony był przy drodze, na początku wsi od strony miejscowości Kobyla Głowa. Pozostałości jego zabudowy zachowały się do dziś²⁵. W urbarzu uwzględniona została również kolonia Zakrzów (niem. *Sackerau*), dziś stanowiąca administracyjne części wsi Ciepłowody, zamieszкана wówczas przez wolnych zagrodników, zobowiązanych do świadczeń powinności na rzecz majątku.

Wróćmy jednak do treści samego dokumentu. Po kwestiach związanych z okolicznościami jego powstania przedstawione zostały rodzaje obciążeń, które zamieszkujący Ciepłowody chłopci zobowiązani byli świadczyć na rzecz dworu. I tak ustalono za obustronną zgodą, że czynsze poddani powinni płacić na dzień św. Michała Archaniola (29 września). Wszelkie naturalia miały być oddawane jak w przeszłości, poza jajami i kurczakami,

²⁴ Por. K. Pawłowski, op. cit., s. 42–43; A. Seibt, *Aus Tepliwoda's Vergangenheit. Ein Beitrag zur Geschichte des Münsterberger Fürstentums und des Frankensteiner Weichbildes*, Tepliwoda 1907, s. 170–171; C. von Schweinichen, *Zur Geschichte des Geschlechts derer von Schweinichen*, Bd. 2, *Regesten und Urkunden (1501–1815)*, Breslau 1906, s. 401. E. Neumann-Reppert, *Die Familie von Schweinichen*, 1987, b.p. [kopia maszynopisu w archiwum autora, udostępniona przez Constantina von Schweinichen].

²⁵ APWr., ZSZP, sygn. 2, *Urbarium*, s. 16.

które to miały być oddawane kolejno na dzień św. Jerzego (23 kwietnia) i św. Jana (23 czerwca). Do powinności zaliczono również przedzenie, wskazując szczegółowo ilość wełny. Niezbędne do przedzenia materiały rozdawane miały być w dniu św. Marcina (11 listopada), nić zaś powinna zostać oddana nie później niż do dnia św. Jerzego²⁶. Dalsze regulacje odnoszą się do poszczególnych rzemieślników pracujących na terenie wsi. Jako pierwszego wymienia się młynarza pracującego w młynie wodnym. Został on zobowiązany do przekazania na rzecz majątku 24 korców mąki chlebowej oraz korca mąki pszennej. Młynarza zobligowano również do tuczenia wieprza na stół pana majątku, co jednak zamieniono na zapłatę w wysokości 2 talarów Rzeszy²⁷. Co ciekawe, zabudowania młyna wodnego zachowały się do dziś²⁸. Istniał on już zapewne w okresie późnego średniowiecza, a pierwsza pisemna wzmianka o nim pochodzi z 1691 roku. Określano go wówczas jako „Młyn Dolny” (niem. *Niedermühle*). Kolejno przystąpiono do kwestii młynarza pracującego w miejscowym wiatraku. Ten miał zaś oddawać 24 korce mąki i 4 korce otrębów. Nieistniejący dziś młyn wiatrowy typu koźlak zbudowany był na wzniesieniu (283 m n.p.m.) przy dzisiejszej ulicy Sportowej, określanym jako „Góra Wiatraczna” (niem. *Windmühlberg*)²⁹.

Wśród rzemieślników zobowiązanych do świadczenia usług na rzecz „pańskiego stołu” w omawianym urbarzu wymieniono również piekarza. Zajmował się wyszynkiem piwa, płacąc od każdego antałka piwa 8 srebrnych groszy. Miał on również każdego tygodnia przekazywać na rzecz dworu beczkę piwa o wartości srebrnego grosza³⁰. Swój wyszynk prowadził zapewne w karczmie położonej przy browarze³¹, określanej jako *Kretschaman*

²⁶ Ibidem, s. 17–19.

²⁷ Ibidem, s. 20–21.

²⁸ Ciepłowody, ul. Stawowa 1.

²⁹ Od położenia przy drodze „Góry Wiatracznej” swą nazwę w potocznym języku zyskała również sama droga, określana do 1945 r. jako Windmühlweg, wiodąca z Ciepłowód obok wiatraka w stronę wsi Brochocin. E. Reich, *Flurnamensammlung von Lauenbrunn*, [w:] *Erinnerungen an Lauenbrunn*, hrgs. K. Schüttler, Hasbergen 1988, s. 70.

³⁰ APWr., ZSZP, sygn. 2, *Urbarium*, s. 22.

³¹ Właściciele wsi Ciepłowody, rodzina von Seydlitz, już w 1502 r. otrzymali prawo warzenia piwa. Dawny budynek browaru położony jest przy ul. Ząbkowickiej 28a. Por. K. Pawłowski, *Dzieje Ciepłowód*, s. 181.

*der Hofereite*³², w miejscu której do 1945 roku funkcjonowała późniejsza Gospoda pod Gwiazdą (niem. *Gasthauszum Stern*). Wszystkie położone na terenie Ciepłowod i dawnej kolonii Zakrzów karczmy zostały zobowiązane do wyszynku piwa z pańskiego browaru. Tuż obok budynku ówczesnej szkoły ewangelickiej – dziś to bezstyłowy budynek przy ulicy Ząbkowickiej 33, w bezpośredniej bliskości kościoła pracował rzeźnik Siegmund Groeger³³, który miał oddawać na rzecz majątku łój wołowy, ozory, od każdej świni połowę głowy, jak również części mięsa zabitych przez niego cieląt³⁴. W urbarzu określono także jego obowiązek pracy na rzecz majątku, za którą miał on otrzymywać następujące wynagrodzenie: za każde zabite bydło – 5 srebrnych groszy, za wieprza – 3 srebrne grosze, za każdego cielaka – określoną ilość piwa³⁵. Dokument wymienia powinności karczmarza Johanna George Dreyera z dawnego przysiółka Zakrzów³⁶. Ten musiał oddawać na rzecz majątku łój i wędzone ozory. Aby praca w majątku i polu przebiegała sprawnie, niezbędne były wielorakie narzędzia rolnicze. Do ich wykonywania i konserwacji zobowiązany został kowal dworski – Johann Christoph Meyer. Miał on również wykuwać m.in. podkowy, za co otrzymywał 2 srebrne grosze od każdej sztuki.

Urbarz daje nam również możliwość wskazania innych rzemieślników, czynnych wówczas na terenie Ciepłowod. Byli to m.in. kołodziej, szewc, gorzelnik, cieśla czy stolarz. Ciepłowodzianie uprawiali pszenicę, żyto, jęczmień, owies, groch oraz kapustę. Hodowano bydło rogate, świnię, owce i drób. W urbarzu ustalono za zgodą obu stron, że wiosenne zasiewy miały być wykonywane na osiem dni przed dniem św. Jerzego, a jesienne

³² A. Seibt, op. cit., s. 73.

³³ Rzeźnia znajdowała się przy dzisiejszej posesji przy ul. Ząbkowickiej 28. Do 1945 r. należała do rodziny Lampel. Por. K. Schüttler, op. cit., s. 141.

³⁴ APWr., ZSZP, sygn. 2, *Urbarium*, s. 22–23.

³⁵ Ibidem, s. 144–145. O popularności wskazanych posiłków może świadczyć prawie identyczne zestawienie, jakie występuje w urbarzu dóbr Rososznia koło Ziębic. Por. H. Vogt, *Was uns das "Urbarium" von Olbersdorf über die ehemalige Erb unter tänigkeit der Dorf bewohner erzählt*, [w:] *Münsterberger Land. Ein Heimatbuch für Schule und Haus*, Münsterberg 1930, s. 126–131.

³⁶ Od kilku lat dawny przysiółek Zakrzów jest przyłączony do wsi Ciepłowody, a jego zabudowa stanowi kontynuację ul. Sportowej.

na osiem dni przed dniem św. Michała, żniwa miały się zaś rozpoczynać wówczas, gdy właściciel majątku rozpocznie żąć³⁷. Ważną dziedziną życia było również tkactwo.

Zasadniczą część dokumentu zajmują szczegółowe regulacje odnoszące się do świadczeń chłopów na rzecz miejscowego majątku. Rozdział drugi zawiera ustalenia dotyczące powinności kmieci. Zostali oni zobowiązani do świadczenia służby wymiernej i niewymiernej – sprzężajnej. W ramach tej drugiej mieli oni orać pod zasiew zboża ozimego każdy łan na 24 grządki i pod zasiew zboża jarego na 12 grządek. Miara jednej grządki została określona jako szeroka na 8 bruzd³⁸. Chłopi zobowiązani zostali również do samodzielnego pakowania zboża do worków i ich transportu. Ponadto do ich obowiązków należał również transport drewna na rzecz miejscowego majątku. Powinni oni dostarczyć drewno niezbędne do warzenia piwa, nie byli jednak zobowiązani do zaopatrywania w opał gorzelni³⁹. Wśród innych powinności nałożonych na ciepłowodzkich kmieci można wymienić obowiązek dostarczania gliny dla cegielni, ikry rybiej do zarybiania stawów oraz troski o sadzonki drzewek owocowych. Zajmowali się oni także wywożeniem mułu ze stawów należących do majątku. W myśl orzeczenia z 1 września 1772 roku kmiecie zostali również zobowiązani do transportu kół młyńskich dla młyna wodnego w Ciepłowodach z zaznaczeniem, że kamienie te mają być sprowadzane z terenu Hrabstwa Kłodzkiego⁴⁰. W zakresie służby kmieci znajdował się również transport wełny należącej do ciepłowodzkiego majątku, jednak co najwyżej do Wrocławia. Wynagrodzenie za tę czynność ustalono na określonej ilości owsa na paszę.

Rozdział drugi został poświęcony posłudze zagrodników pańszczyźnianych, którzy zostali zobowiązani do wykonywania posług niewymiernych. Mieli oni pracować na miejscowych folwarkach samemu bądź też z drugą osobą. Ich praca zaczynała się o wschodzie słońca i trwała aż do zmierzchu. Otrzymywali określoną liczbę posiłków, w okresie zaś od św. Bartłomieja (24 sierpnia) do św. Jerzego (24 kwietnia) w godzinach od

³⁷ APWr., ZSZP, sygn. 2, *Urbarium*, s. 52.

³⁸ Ibidem, s. 26–27.

³⁹ Ibidem, s. 32–36.

⁴⁰ Ibidem, s. 48.

13.00 do 14.00 mieli prawo do godzinnej przerwy i odpoczynku. Za pracę w czasie zimy mieli otrzymywać, bez względu na płeć, 5 krajcarów, za żniwa zaś srebrny grosz. Oprócz tego w czasie żniw zagrodnik pańszczyźniany miał otrzymywać każdego dnia chleb, ser i twaróg. Wśród produktów żywnościowych wskazano również kaszę⁴¹. Narzędzia do wykonywania swojej pracy mieli przynosić sami, oprócz m.in. taczek i pił, które udostępniał folwark. Zagrodnicy zobowiązani zostali również do zarybiania siedmiu stawów położonych w obrębie wsi.

Trzeci rozdział urbarza poświęcono służbie wolnych zagrodników i chałupników. Byli oni zobowiązani m.in. do obróbki lnu. Wśród tej grupy społecznej wskazano również tych, którzy zostali zwolnieni ze świadczenia służby na rzecz majątku. Byli to: Johann Gottfried Hasse (nr domu 88), rzeźnik Siegmund Groeger (nr domu 91), wdowa Anna Rosina Hübel (nr domu 110), dolny kowal Johann Gottlieb Krügler (nr domu 106), Zacharias Landeck (nr domu 101), młynarka w młynie wodnym Susanna Fuschs (nr domu 16), Johann Siegismund Obst (nr domu 2) i Johann Christoph Schneider (nr domu 112)⁴².

Rozdział ten rzuca interesujące światło na powinności, które miały być wykonywane przez wspólnotę wiejską na rzecz gminy. Zaliczono do nich pracę przy lnie, sianie czy strzyżenie owiec. Wskazano tu również wszelkie prace związane z naprawami dróg, wznoszeniem i utrzymaniem znajdującego się we wsi domu wiejskiego, odśnieżaniem dróg oraz pracę przy naprawach dwóch znajdujących się w Ciepłowodach mostów. Z tego rodzaju prac zwolnieni zostali m.in. sołtys, kościelny, członkowie sądu wiejskiego, felczer, młynarze obydwu młynów, kołodziej Willhelm Groeger (nr domu 89), nadworny kowal Johann Christoph Meyer (nr domu 93), wdowa Anna Maria Kulbin (nr domu 94), Zacharias Landeck (nr domu 101), dolny kowal Gottlieb Krügler (nr domu 106), wdowa Anna Rosina Hübel (nr domu 110), piekarz Johann Friedrich Kepper (nr domu 92), rzeźnik Siegmund Groeger (nr domu 91), wdowa Susanna Tix (nr domu 90) oraz Maria Koemeltin z Zakrzowa (nr domu 17)⁴³.

⁴¹ Ibidem, s. 57–60.

⁴² Ibidem, s. 80–81.

⁴³ Ibidem, s. 100–101.

Informacji na temat powinności parobków dostarcza rozdział czwarty. Dowiadujemy się m.in., że dzieci felczera wiejskiego zwolnione są ze służby na folwarku. Wynagrodzenie w wymiarze rocznym dla czeladzi folwarcznej w Ciepłowodach przedstawiało się wówczas następująco:⁴⁴

Dla pracujących na folwarku przy zamku:

- starszy parobek (niem. *Großknecht*) – 11 talarów Rzeszy 14 srebrnych groszy,
- drugi i trzeci parobek – 11 talarów Rzeszy i 2 srebrne grosze,
- czwarty i piąty parobek – 10 talarów Rzeszy i 8 srebrnych groszy,
- pasterz – 9 talarów Rzeszy 12 srebrnych groszy,
- wypasający trzodę chlewną – 2 talary Rzeszy,
- pracujący w ogrodzie – 11 talarów Rzeszy 2 srebrne grosze,
- za darcie pierza – 5 talarów Rzeszy i 18 srebrnych groszy,
- praczka, pomoc kuchenna – 2 talary Rzeszy i 16 srebrnych groszy.

Dla pracujących na folwarku Launer:

- owczarz – 9 talarów Rzeszy 18 srebrnych groszy,
- pasterz – 5 talarów Rzeszy i 2 srebrne grosze,
- za darcie pierza – 5 talarów Rzeszy i 2 srebrne grosze,
- każda dziewczka za swą służbę – 2 talary Rzeszy i 16 srebrnych groszy,
- dziewczki pracujące przy gęsiach i cielakach – 1 talar Rzeszy i 8 srebrnych groszy.

Interesujący, z punktu widzenia życia codziennego osiemnastowiecznego chłopstwa, wydaje się wykaz posiłków, jakie miała otrzymywać czeladź pracująca na ciepłowodzkich folwarkach. Urbarz niezwykle szczegółowo podaje ilości posiłków przewidzianych na poszczególne dni tygodnia. Wśród wymienionych produktów można wskazać zupę chlebową (niem. *Brodtsuppe*), zupę mleczną, kluski, kapustę kiszoną, groch, jaja oraz niewielkie i wręcz okazjonalne ilości mięsa. Każdy pracujący na folwarkach miał otrzymywać na dzień jeden bochenek chleba. Również sól miała być wydzielana dla ciepłowodzkiej czeladzi. Mięso można było otrzymać z okazji największych świąt, tj. Bożego Narodzenia, Wielkanocy czy Zesłania Ducha Świętego. Wówczas to czeladź mogła się raczyć również ciastem czy

⁴⁴ Ibidem, s. 109–111.

piwem⁴⁵. Rozdział piąty urbarza traktuje o szczególnych powinnościach i obciążeniach. Dowiadujemy się z niego o strózu (niem. *Wächter*), który utrzymywany był przez miejscowy majątek, a jego wynagrodzenie wynosiło 16 śląskich talarów.

Jak wspomniano już na początku, urbarz może również stanowić źródło w badaniach nad mikrotoponimami, czyli nazwami polnymi. Wybitny badacz tej tematyki, Arthur Zobel, zaproponował definicję nazw polnych jako nieoficjalne określenia dla obiektów i obszarów – pól, stawów, lasów, pojedynczych obiektów, które występując w świadomości lokalnej społeczności, mogą stać się cennym źródłem dla historyków⁴⁶. Takie też licznie występują w poddanym analizie tekście urbarza. Część miejsc można do tej pory zlokalizować, mimo że wraz z wymianą ludności w latach 1945–1946 używanie nazw polnych praktycznie zanikło. Przegląd wybranych grup nazw rozpoczniemy od określeń stawów. Przy opisie obowiązku zarybiania stawów wymieniono m.in. „Staw Młyński” (niem. *Mühl Teich*) – położony przy dawnym młynie wodnym (ulica Stawowa), „Staw Przy Wąłach Zamkowych” (niem. *Schloßwall Teich*), dziś już nieistniejący, położony za folwarkiem zamkowym „Staw Kuchenny” (niem. *Koch Teich*, również w miejscowej gwarze jako *Koachteich*⁴⁷), czy istniejący do dziś w bezpośredniej odległości dawnych ogrodów zamkowych staw Ogrodowy (niem. *Ziergarthen Teich*⁴⁸. Przyjętą lokalizację wymienionych stawów potwierdzają również mapy katastralne wsi Ciepłowody z końca XIX wieku⁴⁹. W innym miejscu dokumentu odnajdujemy określenia dwóch położonych na terenie miejscowości mostów. Pierwszy to „Most Kowalski” (niem. *Schmiede Brücke*), drugi zaś to „Most przy granicy z Dobrzeniami” (niem. *Siegrother Gräntz-Brücke*). Pierwszy z nich to przypuszczalnie kamienny most, pro-

⁴⁵ Ibidem, s. 115–126.

⁴⁶ Na A. Zobla powołuje się w swoim artykule D. Adamska, przedstawiając kartotekę nazw polnych E. Maetschkego i A. Zobla. Por. D. Adamska, *Z historii badań nad wiejskim osadnictwem na Śląsku. Kartoteka śląskich nazw polowych Ernsta Maetschkego i Arthura Zobla – problematyka wstępna*, [w:] *Wieś minioną, lecz obecną. Ślady dawnych wsi i ich badania*, red. P. Nocuń, A. Przybyła-Dumin, K. Fokt, Chorzów 2018, s. 141–158.

⁴⁷ E. Reich, op. cit., s. 69.

⁴⁸ APWr., ZSZP, sygn. 2, *Urbarium*, s. 77.

⁴⁹ APWr., Urząd Katastralny w Ząbkowicach Śląskich, sygn. 52/1–52/16.

wadzący z biegnącej przez wieś drogi na teren majątku, przerzucony nad ciekim wodnym – Małą Ślężą. Drugi zaś można utożsamiać z mostem na drodze z Ciepłowód do Dobrzenic, w niewielkiej odległości od dawnego młyna wodnego⁵⁰. Możemy również poznać archaiczne określenia używane w stosunku do pól uprawnych, położonych bezpośrednio przy wsi. Niektóre nazwy wiązały się ze wzniesieniami, na których stokach się znajdowały. Wśród nich można wskazać „Kawową Górę” (niem. *Kaffenberg*) 338,9 m n.p.m. Na stokach tego najwyższego w okolicy punktu położone były następujące pola uprawne: „Wielkie Kawowe Zbocze”, „Małe Kawowe Zbocze” oraz „Pole za Kawową Górą” (niem. *Gewende hinter dem Kaffenberge*)⁵¹. Nieopodal położone były pola określane jako „Pole Kacze” i „Małe Kacze Pole” (niem. *Das Endten Gewende*)⁵². Od wspomnianego już wiatraka swoją nazwę otrzymało wzniesienie położone przy dzisiejszej ulicy Sportowej – „Góra Wiatraczna” (283,6 m n.p.m., niem. *Windmühlberg*), graniczące z „Kaczym Polem”. Jeszcze na planie katastralnym z 1861 roku wyraźnie zaznaczono nie tylko sam wiatrak, ale nazwę górki oraz położonych na jej zboczach pól, zwanych „wiatracznymi”⁵³. Przy istniejącej do dziś drodze, prowadzącej z majątku Ciepłowody do niedalekich Karczowic, położone jest niewielkie, zalesione wzniesienie, określane w urbarzu jako „Leśna Górka” (niem. *der Wäldchen Berg*). Nazwa ta istniała w świadomości dawnych ciepłowodzian aż do zakończenia ostatniej wojny, funkcjonując w lokalnej gwarze jako *Wäldchaberg*⁵⁴.

W pewnej odległości od folwarku zamkowego, przy drodze do „Kobylej Głowy”, położone było „Pole Przy Owczym Mostku” (niem. *des Schaafbrücken Gewende*)⁵⁵. Mostek ten musiał być przerzucony nad jednym z cieków odwadniających pola uprawne. Nieopodal znajduje się inne interesujące wzniesienie, określane jako „Wzgórze Szubieniczne” (338,3 m n.p.m., niem. *Galgenberg*)⁵⁶. Jego nazwa w jasny sposób wyjaśnia kwestie

⁵⁰ Ibidem, sygn. 52/5.

⁵¹ APWr., ZSZP, sygn. 2, *Urbarium*, s. 28.

⁵² Ibidem.

⁵³ APWr., Urząd Katastralny w Ząbkowicach Śląskich, sygn. 52/5.

⁵⁴ E. Reich, op. cit., s. 69.

⁵⁵ APWr., ZSZP, sygn. 2, *Urbarium*, s. 27.

⁵⁶ Ibidem.

etymologiczne⁵⁷. Na zboczu wzniesienia, położonego dziś na trasie Strzelin – Ząbkowice Śląskie, znajdowało się „Pole Szubieniczne” (niem. *Galgen Gewende*). Oczywiście wykaz pól i ich nazw zawarty na kartach urbarza jest o wiele bogatszy, jednak w wielu przypadkach ustalenie ich lokalizacji jest dziś praktycznie niemożliwe. Poruszają one jednak wyobraźnię współczesnego czytelnika, w wielu przypadkach stawiając duży znak zapytania w kwestiach etymologicznych.

Podsumowując, należy uznać, że majątek Ciepłowody należał do typowych szlacheckich posiadłości ówczesnego Śląska, dobrze wpisując się w krajobraz siatki śląskich posiadłości ziemskich. Urbarz, którego zapisy przedstawiono w powyższym tekście, stworzony został według określonego wzoru, formy powinności zaś, do jakich miejscowe chłopstwo zobowiązane było na rzecz pana feudalnego, pokrywają się z wieloma wskazywanymi w innych tego typu dokumentach, powstałych za czasów panowania króla Fryderyka II Wielkiego⁵⁸. Istotna wydaje się możliwość traktowania urbarzy nie tylko jako źródeł do dziejów gospodarczych czy społecznych, ale również etnograficznych, czego najlepszym przykładem może być pochylenie się nad mikrotoponimami.

⁵⁷ Na szczycie wzgórza jeszcze w XIX w. miały się znajdować pozostałości po szubienicy. Por. K. Pawłowski, *Zabytki dawnego prawa w Ciepłowodach*, „Pomniki dawnego prawa” 2016, z. 34, s. 48–49.

⁵⁸ Jako przykład można się powołać na urbarz majątku Brodziszów, położonego kilka kilometrów od Ciepłowód. Por. W. Werner, *Dienste und Leistungen einer Gemeinde gegen die Gutsherrschaft im Jahre 1786*, „Unsere Heimat. Monatsblätter für Heimatkunde und Heimatkultur” 1924/1925, Jg. 1, s. 109–112, 118–120, 134–137.